

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Історико-меморіальний музей
Михайла Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН
Ігор МЕЛЬНИК • Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК
Всеволод НАУАКО • Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ
Валерій СМОЛІЙ • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК
Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 4

Книга II

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(листопад 1918 р. — жовтень 1926 р.)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2013

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга» 2013 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядник, автор передмови: *Світлана ПАНЬКОВА*
Автори коментарів: *Олена БОЙКО, Мар'ян МУДРИЙ, Світлана ПАНЬКОВА*

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2013
- © Панькова С. М., передмова, 2013
- © Бойко О. Д., Мудрий М. М., Панькова С. М., коментарі, 2013
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2013

РОЗДІЛ І

СТАТТІ, ВМІЩЕНІ
В УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛАХ ТА ГАЗЕТАХ
(«ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК»,
«ГРОМАДА», «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ»,
«СЕЛО», «НОВЕ ЖИТТЯ»)
(листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)

З становища нашої національної гідності і гідності нашої демократії було б цінно, щоб, позбувшись накиненого їй ярма, вона передусім відновила те, що було зламане сею насильницькою реакційною рукою: Ц[ентральну] Раду, свій революційний орган, і через сей ступінь перейшла до нової творчості.

Але коли нинішня власть, викувана в огні повстання, вважає аргументи против сього за важніші, ні я, ні інші члени Ц[ентральної] Ради, котрих настрої знаю, певно, не схочуть творити якого-небудь внутрішнього напруження на сім ґрунті в такому моменті й підпорядкують свої погляди вимогам сього моменту. Противники Ц[ентральної] Ради можуть бути сього певні й можуть не обтяжати себе далі невдячною роботою очернування Ц[ентральної] Ради, наскільки вони рахуються з інтересами української демократії. Ц[ентральній] Раді їх робота не допоможе й не пошкодить, бо в її історії нічого не змінить, а українську демократію компрометує.

Сим я й закінчу отсю статтю. Я вважав потрібним виконати свій обов'язок громадянина й публіциста, безпартійного соціаліста, не зв'язаного вимогами партійної тактики щодо сього питання, що здавалось мені дуже важним для даного моменту. Я тепер сей свій обов'язок сповнив, і для мене се справа скінчена.

Життя йде швидко, і я бачу, що поки ся стаття буде в руках читачів, багато з неї буде мати тільки історичну ціну. Та нехай і так.

20.XII.1918

ВІД РЕДАКЦІЇ

Заснований з нагоди століття українського літературного відродження (1898)*, «Літературно-науковий вістник» впродовж двадцяти років свого існування в тяжких умовах старого режиму незмінно ставив свої завдання служити органом ідей і змагань поступових, демократичних кругів нашого громадянства, без ріжниць партійного орієнтування, і може похвалитись, що збирав на своїх сторінках найкращі белетристичні, публіцистичні й наукові українські сили, не вважаючи на те, що, не розпоряджаючи багатими засобами, ніколи не міг вабити їх матеріальними вигодами. Завсіди, від самого початку свого наш журнал був дефіцитним і підтримувався в перших роках львівським Науковим товариством ім[ені] Шевченка*, потім Українсько-руською видавничою спілкою* і, нарешті, в останніх роках Товариством підмоги українській літературі, науці й штуці*. Але літом минулого року се товариство повідомило нашу редакцію, що далі, як до кінця року, воно не може його підтримувати фінансово*, і редакційний комітет після переговорів з ріжними видавничими товариствами, які не приставали на його умови, рішивсь спробувати власними силами повести видавництво в сім році*, покладаючись на

спочуття й підмогу громадянства. В критичний час, який переживає тепер видавнича справа, багато різних органів преси в останніх місяцях апелювало до помочі громадянства. Наш, найстарший з українських журналів, думаємо, має теж несогірше моральне право апелювати до нашого суспільства*. Коли кожна бібліотека української інституції — чи буде то кооператив, чи школа, чи якась установа, поспішить передплатити його, тепер же, з початком року, то се не тільки забезпечить існування нашого журналу, але й дасть змогу уложити план видання не занадто скупий: від числа передплатників, особливо тих, які надішлють передплату в найближчих тижнях, буде залежати і великість книжок нашого журналу, і висота накладу (число примірників), а значить, і ціна книжок, і висота гонорару, себто можливість для співробітників за свої твори й статті діставати гонорар «голодний» чи відповідний до теперішніх умов життя. Все се речі не індиферентні для нашого культурного життя, і ми сподіваємось, що широкі демократичні круги нашого громадянства: організоване селянство, робітництво, інтелігенція, кооперативи, школи, самоврядування й усякі публічні інституції підтримають наш старий журнал в його бажанні послужити якнайкраще нашому народові в сей трудний і відповідальний момент.

Київ, 1 січня 1919

УКРАЇНА ОКРЕМІШНА

Наближається річниця незабутнього акту — проголошення самостійності й незалежності Української Народної Республіки Четвертим Універсалом Центральної Ради 11 (24) січня, котрим постановлено: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу».

Сим актом надався формальний, правний вираз дійсному стану речей, який утворився перед тим і був констатований уже під час грудневої сесії Ц[ентральної] Ради* при її закінченні 17 (30) грудня. Українська Народна Республіка, утворена Ц[ентральною] Радою в надії, що при тім буде збережена федеративна зв'язь з іншими республіками бувшої Росії, зісталась фактично окремішною. Поклики її уряду до тих урядів і організацій, які потворились в різних областях* з упадком Временного правительства Росії, в справі сформування федеративного об'єднання зістались без відклику. Дві найближчі сусідки — совітська республіка Великої Росії й східно-полуднева («юго-восточная») федерація*, що зав'язувалась з ініціативи донського козацтва, формувались на цілком протилежних соціальних і політичних підставах, стояли в рішучоворожих відносинах між собою, і для Української Республіки зв'язуватись тісніше з котроюсь одною значило наклепати на себе рішучий розрив з другою. Кінець кінцем, совітська республіка від ухильчивих фраз про признання Української Республіки під умовою розриву з Доном перейшла й супроти неї до відвертої ворожнечі* та повела військовий наступ на Україну, бажаючи привести її в склад совітської федерації.

Від редакції

Вперше опублікована в журналі: ЛНВ. — 1919. — Т. LXXIII. — Кн. I. — С. 3–4. *Без підпису.* В кінці зазначена дата й місце написання: *Київ, 1 січня 1919.*

Подається за першодруком.

У статті автор закликає українське громадянство в критичний час підтримати відроджений з початком Української революції «Літературно-науковий вістник».

с. 14 Заснований з нагоди століття українського літературного відродження (1898)...

«Літературно-науковий вістник» заснований з ініціативи М.Грушевського на базі журналів «Зоря» та «Житє і слово» у 1898 р. До складу першої редакції входили М.Грушевський, І.Франко, О.Маковей, О.Борковский. У 1898–1905 рр. — видання НТШ, у 1905–1914 рр. — Українсько-руської видавничої спілки. Виходив у Львові (1898–1906) та Києві (1907–1914, 1917–1919). Мотиви і головну мету перенесення видання до Києва у 1907 р., його всеукраїнський характер М.Грушевський обґрунтував у своїх публіцистичних працях «До наших читачів в Галичині» (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 282–283); «До наших читачів в Росії» та «До наших читачів» (Там само. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 328–331; 337–346). Детально див.: *Бурлака Г.* Співпраця Михайла Грушевського та Осипа Маковея в перші роки видання «Літературно-наукового вістника» (з додатком вибраних листів О.Маковея до М.Грушевського) // Слово і час. — 2004. — № 5. — С. 58–74); *Корбич Г.* Журнал «Літературно-науковий вістник» львівського періоду (1898–1906). — К., 1999.

...підтримувався в перших роках львівським Науковим товариством ім[ені] Шевченка...

Наукове товариство імені Шевченка було як ініціатором заснування часопису, так і його видавцем від січня 1898 р. до квітня 1905 р.

...потім Українсько-руською видавничою спілкою...

Спілка було ухвалене на засіданні Виділу НТШ 12 квітня 1905 р. (див.: *Хроніка НТШ.* — Львів, 1905. — Ч. 23. — С. 3–4). У своїй автобіографії М.Грушевський зазначав, що «фірма Наукового Товариства ім. Шевченка — наукової інституції, підпомаганій субвенціями краю і міністерства, нерідко ставала на заваді в свободнім вислові своїх гадок» (*Грушевський М.* Автобіографія. 1926 р. // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. — К., 1992. — С. 228). Відомий грушевськознавець І.Гирич пов'язує перехід з періодичними конфліктами всередині НТШ поміж старою «фамілією Грушевського» та її опозиціонерами і вбачає за цим кроком бажання М.Грушевського та І.Франка увільнити журнал від внутрішньої цензури (*Гирич І.Б.* М.Грушевський і І.Франко: до історії взаємин // УІЖ. — 2006. — № 5. — С. 52).

Українсько-руська видавнича спілка

— перша українська пайова громадська видавнича організація, заснована у Львові у жовтні 1898 р. за участю М.Грушевського, І.Франка, О.Маковея та ін. для видання і популяризації творів світової літератури, поширення поступових суспільних і наукових поглядів. Статут Спілки був прийнятий 7 лютого 1899 р. Існувала до 1917 р., здійснила понад 300 видань. Про свою участь в організації в «Автобіографії» 1906 р. вчений писав: «В сій Спідзі я з початку займав місце голови надзорчої ради, а пізніше, коли надзорчу раду злучено з дирекцією, — голови дирекції, й брав і досі беру діяльну участь в видавничій і в адміністраційній діяльності» (*Грушевський М.* Автобіографія. 1906 р. Великий Українець. — С. 205). Детальніше див.: *Бурлака Г.* До історії створення «Українсько-руської видавничої спілки» // ЗНТШ. — Львів, 2005. — Т. ССЛ: Праці Філологічної секції. — С. 761–769.

Товариством підмоги українській літературі, науці й штуці

— поштовхом до заснування 1908 р. у Києві цього товариства стала проблема фінансового забезпечення Інституту українознавства, проєкт якого розробив М.Грушевський. Фондатори: В.Леонтович, М.Грушевський, М.Лисенко, Є.Чикаленко, І.Шраг та ін. По суті, це товариство надавало юридичний статус відомому «комітету спадкоємців» (у різний час до нього входили В.Антонович, Ф.Рильський, І.Шраг, В.Науменко, М.Лисенко, М.Комаров, Д.Багалій, В.Леонтович, М.Грушевський, Є.Чикаленко та ін.), створеному для розпорядження відсотками з призначеного на українські справи капіталу В.Симиренка. Статут Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві, підготовлений М.Грушевським, був затверджений 19 березня 1908 р. У 1917 р. товариство видавало газету «Нова рада», у 1917–1918 рр. — ЛНВ.

Але літом минулого року се товариство повідомило нашу редакцію, що далі, як до кінця року,

вона не може його підтримувати фінансово... — про це свідчить і звернення секретаря та завідувачки конторою ЛНВ Н.Романович-Ткаченко до одного з засновників Українського товариства для підмоги науці, літературі і штуці у Києві В.Леонтовича. У своєму листі від 25 листопада 1918 р. вона писала: «Тє важке становище, в якому зараз перебуває контора «Л.Н.Вістника» змушує редакційний

комітет «Вістника» звернутися до Вас з проханням вирішити на зборах Товариства підмоги справу з «Вістником». Діреція друкарні Товариства підмоги звертається за грошима до контори, але не одержує, бо контора не має грошей; тоді діреція питає, до кого ж звернутися? Хто господар журналу? Позаяк Товариство підмоги не відмовилося довести до кінця року запомогу журналові, то контора й прохає погладити справу з боргом в друкарню і дати відповідні розпорядження в друкарню, щоб друк не задержувався через невиконання боргу» (ІР НБУВ. — Ф. 246. — Од. зб. 207).

...і редакційний комітет... рішивсь спробувати власними силами повести видавництво в сім році... — впродовж липня 1917 р. — грудня 1918 р. до складу комітету входили: О.Олесь (редактор), Н.Романович-Ткаченко (секретар та завідувачка конторою), П.Мокроус (бухгалтер), М.Мочульський (співробітник редакції). У січні—лютому 1919 р. видавцем журналу був О.Жуковський, редактором — О.Олесь; у березні ЛНВ видавав комітет за редакцією О.Олеса; квітні—червні — за редакцією М.Івченка. Остання книжка часопису, датована липнем—вереснем 1919 р. (Т. LXXXV. — Кн. 7—9), вийшла лише у жовтні 1920 р. (редактор-видавець — комітет співробітників). З приходом до Києва більшовицької влади у грудні 1919 р. папір був реквізований, друкарня націоналізована (див.: Від Редакції. — 1919. — Т. LXXXV. — Кн. VII—IX. — С. 195). Протягом 1919 р. окремі книжки ЛНВ «склалися й друкувалися в надзвичайно скрутних умовах, під час майже загальної руйни нашого культурного життя», виходили об'єднаними, з записанням через неможливість знайти достатню кількість паперу, за що редколегія вибачалася перед читачами (див.: Від Редакції. — 1919. — Т. LXXXIII. — Кн. IV—VI. — С. 96).

с. 15 Наш, найстарший з українських журналів, думаємо, має теж несогірше моральне право апелювати до нашого суспільства — проект такого звернення розробив М.Грушевський. Від імені редакційного комітету він запропонував такі умови: «Ви будете нести матеріальну сторону видання; покривати дефіцити його і побирати приходи, поки будете. [...] Поки Ви будете видавцями ЛНВ, Комітет буде жадати за порозумінням з Вами висоту гонорарів, оплат персоналу, ціну передплати і окремих книжок і величину їх. Літературна сторона зістається в завідуванні Комітету, котрий може свобідно доповнятися через кооптацію» (ІР НБУВ. — Ф. 246. — Од. зб. 36).

Україна окремішна

Вперше опублікована в журналі: ЛНВ. — 1919. — Т. LXXXIII. — Кн. I. — С. 10—19. Підпис: М.Грушевський. Передрук: Дзвін (Львів). — 1991. — № 4. — С. 86—90.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди першої річниці проголошення незалежності Української Народної Республіки ІV Універсалом УДР. У ній автор вдався до аналізу ідеї федералізму та причин, чому вона не спрацювала в конкретних умовах України 1917—1918 рр. М.Грушевський підтвердив висновок, раніше обґрунтований у статтях «Українська самостійність її історична необхідність» та «Кінець московської орієнтації» (див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 4. — Кн. I. — С. 96—97, 231—233): самостійний шлях, обраний проводом Української революції рік тому, був єдино правильним. У майбутньому Україна не відкидає можливості свого вступу до федеративного об'єднання, проте відмовляється від федерування виключно в межах колишньої Російської імперії.

с. 15 ...був констатований уже під час грудневої сесії Ц[ентральної] Ради... — свою промову на заключному засіданні восьмої сесії Української Центральної ради 17 (30) грудня 1917 р. М.Грушевський розпочав словами: «Перше, ніж замкнути це засідання, а разом з ним, сподіваюсь, останню сесію Центральної Ради, тепер уже найвищого революційного органу самостійної, незалежної Української Республіки, дозвольте мені висловити глибоке почуття вдовolenня» (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 4. — Кн. I. — С. 82).

Поклики її уряду до тих урядів і організацій, які потворились в різних областях... — йдеться про ноти Генерального секретаріату від 25 листопада та 5 грудня 1917 р. урядам республік, утворених на території Росії. У зверненнях називалися уряди Південно-Східного Союзу, автономних Сибіру, Криму, Молдовії, а також крайовий Закавказький комітет, Білоруська Центральна Рада, Народна рада в Петрограді (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 514—515, 580).

Дві найближчі сусідки — совітська республіка Великої Росії й східно-південна («юго-східно-східна») федерація... — йдеться про державні утворення, що постали на терені колишньої Російської імперії. Російська радянська республіка була проголошена 25 жовтня 1917 р. в результаті жовтневого більшовицького перевороту в Петрограді. Формально влада у ній належала радам робітничих, солдатських і селянських депутатів, фактично це була диктатура більшовицької партії. Створення «Південно-

ЗМІСТ

с.ТЕКСТІВ с.КОМ.

Панькова С. «...НІ ХВИЛІ НЕ ВВАЖАВ СЕБЕ ЕМІГРАНТОМ,
ТІЛЬКИ ЗАКОРДОННИМ РОБІТНИКОМ НА НАШІЙ
НАЦІОНАЛЬНІЙ НИВІ»... V

Розділ I. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛАХ ТА ГАЗЕТАХ («ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК», «ГРОМАДА», «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ», «СЕЛО», «НОВЕ ЖИТТЯ») (листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)

Роковини 20/7 падолиста 1917	3	375
По шкоді	5	376
Від редакції	14	380
Україна окремішна	15	381
Відродження Української Республіки	23	383
Об'єднання України Наддніпрянської і Надністрянської	25	385
Метеор	27	386
Спільний фронт	29	388
Оздоровлення громадського життя	31	390
Шевченкові роковини	32	390
Шевченкове слово	34	391
В дванадцятю годину	37	391
Привіт	37	392

Розділ II. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В ЖУРНАЛІ «L'EUROPE ORIENTALE» («EASTERN EUROPE») — ВИДАННІ КОМПІТЕТУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (вересень — грудень 1919 р.)

Ще один звільнений край	39	392
Огідний спадок	41	392
З'їзд народів Росії	42	395
З'їзд народів Росії	44	396
Століття нового українського театру	48	400
Хто примирить Східну Європу?	50	400
Сторіччя Великого українця	52	402

Розділ III. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В ЖУРНАЛІ «БОРТЕСЯ — ПОБОРЕТЕ!» — ОРГАНІ ЗАКОРДОННОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (червень—липень 1920 р. — листопад 1921 р.)

Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання...	55	404
Шевченко як проповідник соціальної революції	57	404
Між Москвою й Варшавою	95	410
Між Москвою й Варшавою	97	411
В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів...	110	414
На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції)	150	419
Драгоманов в політичній і національній розвитку українства	169	420
Пам'яті Паризької Комуні	182	427
До наших спроб співробітництва з УСРР... (29 жовтня 1921 р.)	189	427
До редакції «Вперед»-у у Львові (29 жовтня 1921 р.)	193	428
Відкритий лист Мих[айла] Грушевського... Х.Г.Раковському (15 листопада 1921 р.)	195	431

Розділ IV. БРОШУРИ, СТАТТІ ТА ЛИСТИ, ВМІЩЕНІ В АМЕРИКАНСЬКИХ, КАНАДІЙСЬКИХ, АВСТРИЙСЬКИХ, ЧЕСЬКИХ ВИДАННЯХ, ЧАСОПИСАХ ГАЛИЧИНИ («СВОБОДА», «АМЕРИКА», «НАРОДНА ВОЛЯ», «УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС», «ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС», «НОВИЙ ЧАС» ТА ІНШИХ)	
(квітень—червень 1919 р. — жовтень 1926 р.)	203 435
Українська партія соціалістів-революціонерів.....	205 435
Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917—1918—1919 рр.	208 438
Світова війна і революція. Українська Народна Республіка	230 440
Поклик [Комітету незалежної України] (26 липня 1919 р.)	235 449
Лист від професора Мих[айла] Грушевського (23 серпня 1919 р.)	236 450
Лист від М.Грушевського (2 вересня 1919 р.)	238 453
До українців в Америці (27 вересня 1919 р.)	239 455
Проект Українського соціологічного інституту	240 456
Лист від проф[есора] М.Грушевського (30 листопада 1919 р.)	242 459
Лист до американських українців (16 грудня 1919 р.)	243 461
Як допомогти старому краєві у видавництвах	248 465
За Галичину! Відозва до світової демократії... (31 грудня 1919 р.)	250 466
Роковини української незалежності	257 469
До народів цивілізованого світу (15 січня 1920 р.)	259 471
Життєва сила народу	262 473
В справі Українського соціологічного інституту (12 березня 1920 р.)	264 473
Горю України. Лист до американських українців (18 березня 1920 р.)	266 474
Життя Михайла Грушевського від вибуху війни	269 475
Україна, Польща й Росія	273 486
Культурна криза на Україні	276 490
Ліквідація Комітету незалежної України	278 490
Лист від проф[есора] М.Грушевського (20 березня 1921 р.)	283 495
[Лист до Українського музичного товариства «Запорожжя» в Ньюарку] (29 квітня 1921 р.)	288 497
Листи до молоді...	288 498
Від Мих[айла] Грушевського. До шановних земляків в Америці (20 листопада 1921 р.)	303 504
На Новий рік (1 січня 1922 р.)	310 507
З недавнього минулого	312 508
Лист від М.Грушевського (10 квітня 1922 р.)	316 513
Духа не угашайте!.. (19 липня 1922 р.)	318 516
Братам в Америці (10 грудня 1922 р.)	324 519
До Українського Червоного Хреста в Канаді (24 грудня 1922 р.)	328 521
До шан[овних] земляків в Америці [не пізніше 4 квітня 1923 р.]	328 523
В ім'я української культури і українського імені... [бл. 26 квітня 1923 р.]	332 525
З Великої України	335 529
Пекуча справа	336 530
Ганської України не збудувати!	338 530
Від Українського соціологічного інституту	343 532
Подяка [від Союзу «Голодним України»]	344 532
До земляків в Америці (17 лютого 1924 р.)	344 533
[Виступ М.Грушевського на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.)	345 535

[Заключне слово М.Грушевського, виголошене на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.)	350	538
Одвертий лист акад[еміка] М.С.Грушевського до учасників його ювілейного свята 3 жовтня	351	538
ДОДАТКИ	355	540
Академічний Дім	357	540
Українське питання	359	541
КОМЕНТАРІ	375	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	542	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	549	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга II

Серія «Суспільно-політичні твори»
(листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.)

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректори	<i>І.Савлук, О.Тростянчин</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Умови. друк. арк. 46,66. Обл.-вид. арк. 40,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № 39Г.

Державне підприємство «Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р.

Друк на ТДВ «Патент»
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.

- Грушевський М.С.**
Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов.
ред. П.Сохань. — Львів : Світ, 2002. —
Т. 4. Кн. II: Серія «Суспільно-політичні твори» (листопад 1918 р.
— жовтень 1926 р.) / упоряд. С.Панькова. — 2013. — 576 с.
ISBN 978-966-603-223-5;
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)

Друга книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського завершує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок вченого і політика 1918—1926 рр. Основний масив праць — це публіцистика еміграційного періоду історика. Діяльність М.Грушевського на чолі Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів, його політичні погляди початку 20-х років відображені в численних публікаціях вченого на сторінках заснованого ним журналу «Борітеся — Поборете!», які становлять окремий тематичний розділ книги. Цінним джерелом вивчення голоду 1921—1923 рр. в Україні стала низка листів М.Грушевського до американських та канадських українців із закликом складати пожертви на підтримку земляків, відомостями про діяльність очолюваного ним Союзу «Голодним Україні».

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)